

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՌԶԱԿԱԻՈՐ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐԸ

Մ. Խորենացին, նկարագրելով Արտաշէս Ա-ի արչաւանքը դէպի Արեւմուտք, կը գրէ թէ ան «Ջերբակալում է Լիւդացիների (Lydie) Կրեստս րագաւորին»:

«Ասիայում գտնելով Արտեմիդի (Artemis), Հերակլիի եւ Ապոլոնի պղնձաձոյլ ոսկեզօծ արձանները, բերել է տալիս մեր երկիրը, որպէսզի կանգնեցնեն Արմաւիրում: Քրմապետները, որոնք Վահունիների ցեղիցն էին, Ապոլոնի եւ Արտեմիդի արձաններն առնելով, կանգնեցրին Արմաւիրում, իսկ Հերակլիէսի արձանը, որ Սկիւդէսի եւ Կրեստացի Դիպինոսի գործն էր, իրենց նախնի Վահագնը համարելով, կանգնեցրին Տարօնում, իրենց սեփական Աշտիշատ գիւղում, Արտաշէսի մահից յետոյ:

«Բայց Արտաշէսը ... կամենալով ամրոցը արեւմուտքն իրեն հպատակեցնել, որովհետեւ Հռոմում մեծ խռովութիւն եւ շփոթութիւն լինելով, ոչ ոք նրան ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց չի տալիս: Բայց չեմ կարող ասել ինչ քանի ազդեցութեամբ, ահագին ազմուկ եւ շփոթութիւն է ծագում, եւ րագմաբիւ գործերն սկսում են միմեանց կոտորել, իսկ Արտաշէսը փախչելիս մեռնում է, ինչպէս ասում են իր գործերից, բաճակից տարի րագաւորելով:

«Բայց ելլալայումն էլ վերցնելով Դիոսի, Արտեմիդի, Արեւնասի, Հեփեստոսի եւ Ափրոդիտէի արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան: Բերողները, դեռ մեր երկրի ներսերը չհասած, լսում են Արտաշէսի մահուան քօրը, եւ արձանները փախցնում, հասցնում են Անի ամրոցը: Քուրմերն էլ, արձանների հետ գնալով, նրանց մօտ էլ մնում են»¹:

Խորենացիէն առնուած վերոյիշեալ հատուածներէն ինչ որ կը վերաբրիր իւուրերու Հայաստան բերումին՝ ճշմարտութեան համա-

1. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւն Մու. Մայիսանանի, Երեւան, 1961, էջ 163-164:

պատասխան են, քանի որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէկ դար յետոյ՝ տուեալ արձանները պարփակող մեհաններ կառուցուած են Մեծն Տիգրանի օրով, որոնք Դ. դարու սկիզբը քանդուած են Ս. Փրիգոր Լուսաւորիչի հրամանով եւ անոնց տեղ կառուցուած են քրիստոնէական եկեղեցիներ:

Սորենացիի մօտ կան նաեւ թուականներու եւ անձնանուններու սայթաքումներ, որոնցմէ գլխաւորն է Կրեսոսի Արտաշէս Ա.ի ժամանակակից ըլլալը, նկատի ունենալով որ Կրեսոս ապրած է Ք.Ա. 2. դարուն, իսկ Արտաշէս Ա.՝ Բ. դարուն: Կայ նաեւ չփոթութիւն մը երկիրներու անուններուն մէջ, քանի որ Լիւդիա եւս յունարէս երկիր մըն էր, եւ զարեւր յետոյ կրնայ չփոթուած ըլլալ բուն Յունաստանի հետ:

Երբ ամբողջական Հայաստանի բարտէսին վրայ կը դիտենք այն քաղաքներու տեղերը, որոնք, համաձայն Սորենացիի կը բովանդակէին այն մեհանները, ուր գտնուած էին Արեւմտաքէն բերուած կուռքերը, յստակօրէն կ'երևի անոնցմէ վեցին տեղադրուած Անիի ամրոցին (չչփոթել Բագրատունեաց Անիին հետ, որ հազար տարի յետոյ ծաղկեցաւ) չուրջի քաղաքներուն մէջ:

«Իրրես առաջին գործ նա (Տիգրան Բ.) կամեցաւ մեհեաններ շինել: Իսկ քրմերը, որ եկել էին Յունաստանից (հնար) մտածելով որ իրենց Հայաստանի խորքերը (դէպի արեւելք) չ'էջնէ, սուտ գուշակութիւններ հնարեցին, իրրես քէ աստուածները հենց նոյն տեղումը կամեցում են բնակուիլ: Տիգրանն այս բանին համաձայնելով՝ Ոլիմպիական Դիոսի արձանը կանգնեցնում է Անիում, Աքեմենսինը՝ Թիլում, Արտեմիդի միւս արձանը՝ Երիզայում, եւ Հեփեստոսինը՝ Բագրատունիում: Բայց Ափրոդիտի արձանը, իրրես Հերակլէսի տարփածուի, հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլէսի արձանի մօտ, Հաշտից տեղում: Եւ գայրամալով Վահունիների վրայ, որոնք իրենց սեփական (գիւղում) համարակուել էին կանգնեցնել իր հօր ուղարկած Հերակլէսի արձանը, գրկում է քրմութեան (պաշտօնից) եւ յարժունիս է գրաւում այն գիւղը, որտեղ արձանները դրուել էին»²:

Աւելի առաջ երթալով իր մեհնաշինական ծաւալուն գործունէութեան մէջ եւ բազիլիկներ կանգնել տալով «հրամայում է գոհիւր մատուցանել եւ երկրպագութիւն անել: Բագրատունեաց ցեղի մարդիկ այս բանը յանձն չառան: Տիգրանը նրանցից մէկի, որ Աստուղ էր կոչուում, լեզուն կտրեց, որովհետեւ անարգել էր արձանները. միւսներին ուրիշ չարչարանքների չենթարկեց, որովհետեւ համաձայնեցին ուսել քագաւորի գոհերից, նոյնպէս եւ խոզի միս, քէպէտ իրենք գոհիւր չմատուցին ու չերկրպագեցին (կուռքերին): Ուստի (Տիգրանը) նրանցից

2. Նոյն, էջ 166-167:

առնում է զորքի իշխանությունը, բայց թագադիր ասպետությունը չի առնում: Ինքն իջնում է Միջագետք, այնտեղ գտնվով Բարշամինայի արձանը, որ շինում էր փղոսկրից եւ քիւրեղից եւ արծաթով կազմած, հրամայում է տանել կանգնեցնել Թորդան անունով»³:

Վերոյիշեալ Բարշամինայի մասին Ալիշան կը գրէ. «Արտաշէս Ա. գոյն եւ Յունաց չաստուածները՝ գերեց բերաւ ի հայս, ինչպէս շատ հեղ յիշուեցաւ, որդին Տիգրան այլ գԱտրիս եւ Ատուրաց չաստուածը, որու անունն իսկ յայտնէ ծագումը. նիւթն այլ կ'արժէր գերութեան, վասնզի ըստ Խորենացոյ «ի փղոսկրոյ եւ ի քիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով եւ հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան», յեկեղեաց գաւառի Անահտայ հոշակաւոր մեհենին մօտ: Եղած են որ նոյնիսկ Անահիտ կարծիք են գաւ. բայց անտարակոյս է ասորերէն Պալ-Սա-միւ կամ Պէլ-Սամինա (ինչպէս կոչէ Յակովբ Սրեեցի), Երկնից աստուած նշանակելն, կամ Մեծ աստուած, Որդի Երկնից, Արեգակն, որոյ կին էր Աստարտն: Ջարմանք չէ Հայոց ընդունելն եւ պաշտել իրենց ոչ շատ սիրելի Ատուրաց պաշտածը, որովհետեւ իրենք ալ արեւապաշտ էին...»⁴:

Արտաշէս Ա. ի Արեւմուտքէն բերած երեք կուռքերուն՝ Ապողոնի, Արաեմիդի եւ Հերակլէսի արձաններուն միայն երկուքին անունները կան Տիգրան Բ. ի կառուցած մեհեններու ցանկին վրայ, իսկ Ապողոնի անունն չենք հանդիպիր: Արդեօք Ապողոնի արձանը մնացած է առաջնի մեհենի եւ յետագային նոր կուռքեր եւս ներածելով՝ կազմուած է Տիգրանի կառուցած մեհեններու ցանկը, Արաեմիդի եւ Հերակլէսի կուռքերուն վրայ աւելցնելով Ողիմպիական Դիոսի, Աթենասի, Հեփեստոսի, Ափրոդիտէի եւ Երկրորդը՝ Հերակլէսի արձանները (միասին):

Այս հարցը ղեռ կը մնայ անլոյծ եւ կրնայ մէկէ աւելի ենթադրութիւններու դուռ բանալ:

Հայ հեթանոսական մեհեններու եւ անոնց բովանդակած կուռքերու ցուցակ մը ունի նաեւ Ազաթանգեղոս, որոչ չափով տարբեր Խորենացիի ցուցակէն, ուր ան կը թուէ անոնց քանդումը Գրիգոր Լուսաւորիչի կողմէ կազմակերպուած, տալով Հայ հեթանոսական մեհեններուն եւ կուռքերուն անունները. «գնաց հասաւ Դարանաղեաց գաւառը, որպէսզի այնտեղ եւս կործանեն սուտ աստուածների բազմը, որ Թորդան գիւղում էր, սպիտակափառ Բարշամինա անունով աստուծ մեհենանը: Նախ այն կործանեցին ու նրա արձանը փշրեցին եւ բոլոր գանձերը, ոսկին ու արծաթը աւարի մատնեցին ու աղփատներին բաշխեցին...:

3. Նոյն, էջ 167:

4. Ա. ԼԵՄԱՆ Լ. Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնի Հայոց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1895, էջ 312-313. կամ Բ. տիպ, Վենետիկ, 1910:

Շարունակելով իր երթը՝ «Գնաց հասա Անի անուանում ամուր վայրը՝ Հայոց արքաների գերեզմանների քաղաքաբնակ կայանը: Այնտեղ կործանեցին բազիլը Զես Արամազդ աստծու, որ բոլոր աստուածների հայրն էր անուանում»⁵:

Յաջորդ հանգրուանը եկեղեցի դառն էր, ուր Ազաթանգեղոս իր մոլեռանդութեան թուիչ տալով կը շարունակէ՝ «այնտեղ երեսացին դեւերը Հայոց քաղաքների մեծ և քույր մեհեմաններում, պաշտամունքի վայրերում, երեզ աւանի Անահիտի մեհեմանում, ուր դեւերը վախճաւոր զօրքի նմանութեամբ հաւաքուած մարտնչում էին և մեծագոյ աղաղակով լեռները բնդացնում: ... Սուրբ Գրիգորը, քաղաքում հանդերձ, փշրեցին Անահիտ դիցուհու ոսկի արծաճը, ամբողջ վայրը բանդեցին, փնացրին, ոսկին ու արծաթը աւարի տուին:

«Այնտեղից Գալլ գետի վրայով այն կողմ անցան ու բանդեցին Արամազդի դստեր՝ Նանէի մեհեմանը Թիլ աւանում: Երկու մեհեմանների գանձերը աւարելով՝ Աստծու սուրբ եկեղեցու ծառայութեանը նուէր թողեցին տեղերով հանդերձ»⁶:

Հասնելով Հայաստանի սահմանները, Ս. Գրիգոր, լսեց թէ Վահէվանեան մեհեմանը դեռ անաղարտ մնացած է: Այս «պաշտամունքի ուրբերող հոգակաւոր վայրն էր Վիշապաբաղն Վահագնի անուամբ, Մեծ Հայքի քաղաքների գոհերի տեղը, Քարբէ լեռան լանջին, Եփրատ գետի վրայ, Տաւրոս մեծ լեռան դիմացը, որ և պաշտամունքի վայրերի յանախաշատ լինելու պատճառով անուանում էր Աշտիշատ: Քանզի այնժամ դեռեւս չէն էին նրանում երեք բազիլները, առաջինը՝ Վահէվանեան մեհեմանը. երկրորդը՝ Ոսկեմայր Ոսկեծին աստուածուհու, և բազիլը այս անուամբ էլ կոչուած էր Ոսկեհատ Ոսկեմայր դիցուհու. երրորդը, Աստղիկ դիցուհու մեհեմանը, Սնեհակ Վահագնի կոչուած, որ յունական ձեւով Ափրդդիտես է: Արդ, այնտեղ դիմեց սուրբ Գրիգորը, որպէսզի այն ևս բանդի, բանդի տակաւին տգէտ մարդիկ շփոթութեամբ գոհ էին մատուցում այս մնացած բազիլներին»⁷:

Հասնելով Վաղարշապատ (այժմ Էջմիածին) ... «կանգնեցրեց սուրբ Խաչի նշանը... Աստծու սեղաններ կանգնեցրեց, նշանակուած տեղում եկեղեցի շինեց՝ տեսիլքի մէջ իրեն ցոյց տրուածը... այնտեղ կանգնեցրեց Քրիստոսի եկեղեցին»⁸:

Տողերուս հեղինակը, Էջմիածին այցելութեան մը ընթացքին, առիթը ունեցած է Ս. Էջմիածնայ տաճարին ներքեւ կատարուած պե-

5. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Հայոց պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանութիւնը փրոֆ. Արամ Տէր-Ղևոնդեանի, Երևան, 1983, էջ 441, հատուած 784:

6. Նոյն, էջ 443, հատուած 786:

7. Նոյն, էջ 453-454, հատուած 809:

8. Նոյն, էջ 469, հատուած 841:

դուժներուն արգիւնքները տեսնելու, ուր յստակօրէն կ'երեւին բազինի մը մնացորդները, իրենց մոխիրներով: Շատ հաւանական է որ այժմեան տաճարին տեղը գոյութիւն ունեցած ըլլայ մեհեան մը, որ քանդելէ յետոյ՝ ձեռնարկուած է Ս. Տաճարի շինութեան:

Ի վերջոյ Ազաթանգեղոս կը հաստատէ. «Եւ Արտաշատ քաղաքում ու ամէն տեղերում, նահանգներում ու գաւառներում առհասարակ այս անուով վարուեց եւ քաղմացրեց եկեղեցիները, բահանանք կարգեց ու Քրիստոսեան դրոշմով ամէնքին առհասարակ պատուում էր, որպէսզի քոյորը Սուրբ Հոգով լինեն»⁹:

Մեր ունեցած տուեալներով անկարելի է ճշտել քանդուած մեհեաններու իսկական թիւը: Յստակ է միայն այն՝ որ Սուրբ Գրիգոր կը փորձէր սիրաշահիլ ժողովրդական զանգուածները՝ «ամէնքին առհասարակ պատուում էր»՝ համաձայն Ազաթանգեղոսի: Ազնուականութեան մէջ եւս շատ էին նոր կրօնի հանդէպ ատելութիւն ունեցողները, որոնց համար դժուար էր հրաժարիլ հեթանոսական կրօնի շուրջ տօնախմբութիւններէն եւ ընդունիլ քրիստոնէութիւնը, որ զոհողութեան ոգին կը քաջալերէր եւ կը պայքարէր արմատացած հեթանոսական սովորութիւններու դէմ:

Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նաեւ ա՛յն թէ մեր նախնիք ի՞նչ ազգային կուռքեր կը պաշտէին նախ քան յունական շատութեաններու կերպարները պատկերացնող կուռքերու հասնիլը Հայաստան: Հայ մատենագրութեան մէջ կը տեսնենք թէ անոնք կը յարգէին ու կը պաշտէին Քաջերն ու Դիւցազունները, որոնց ամէնէն ակնառուն էր Հայկ Դիւցազնը: Մեծ ոյժ գործադրողներուն արարքները կը նկատուէին որպէս Հայկարար կատարուած արարքներ: Թովմաս Վրդ. Արծրունին՝ իր ցեղին գովելի իշխանը կը կոչէ Հայկասիրտ: Արամ՝ Նահապետ, ինչպէս նաեւ Արա Գեղեցիկ եւ ա՛յլ կուռքեր եւ մեհեաններ չունէին եւ միայն Յոյն կուռքերու Հայաստան մուտքէն յետոյ էր, որ (հարկաւորամեակ մը յետոյ) Տիգրան Բ. սկսաւ մեհեաններ կառուցանել կուռքերու պաշտամունքին համար: Հաւանական է նաեւ, որ յունական կուռքերու պաշտամունքին համար յարմար դատուեցան յունական ճարտարապետական ոճով մեհեաններու կառուցումը, որոնք հաւանաբար որոշ ժամանակով ուշացուցին հայկական ժողովրդական ճարտարապետութեան յառաջխաղացումը: Թերեւս առանց յունական հոյակապ ճարտարապետութեան ճնշիչ գերազանցութեան, հայկական ճարտարապետական արուեստը աւելի ինքնուրոյն պատկեր մը ներկայացնէր, փոխանակ յետագայ քրիստոնէական ժամանակաշրջանի յունական տարրեր պարունակող նոյնպէս հոյակապ ճարտարապետութեան:

9. Նոյն, էջ 469, հաստատւած 841:

Կարելի է նաև մտածել որ զրականութեան եւ մեհեաններու բացակայութիւնը պատճառ դարձած է ժողովրդական բանահիւսութեան զարգացումին:

Հարկ է նկատի ունենալ՝ որ կուռքերու քանդակներ կերտելու սովորութիւնը մարդոց մօտ՝ յառաջացած է սիրելի եւ պաշտելի էակներու հանդէպ իրենց սէրն ու յարգանքը մարմնաւորելու, նիւթի մէջ տեսնելու ցանկութեան գեղարուեստական դրսեւորումէն: Այս գեղարուեստական զգացումի արտայայտութիւնը յոյները մարմնաւորեր էին շնորհիւ իրենց մեծ արուեստագէտ քանդակագործներուն, որոնցմէ ա՛յնքան ազդուեցան նաև հռովմայեցիք:

Այն ինչ որ նախարտաշէսեան ժամանակաշրջանի հայեր կը պաշտէին՝ աննիւթական աստուածութիւններու ողբղէն արտայայտութիւններն էին, այլադան անուններով, ժողովուրդին շատ սիրելի քաջերու եւ դիւցազուններու պաշտամունք մը, ուր զանց առնուած էին քարերու եւ մետաղներու գործածութիւնը, թէեւ հայեր ա՛յլ արուեստներու՝ ոսկերչութեան, իւեցեղործութեան, բնակարաններու եւ բերդաշինութեան մէջ առատօրէն կը գործածէին վերոյիշեալ նիւթերը, յունական կուռքերու եւ մեհեանաշինութենէն շատ առաջ¹⁰: Գեղեցիկի զգացումը եւ վառ երևակայութիւնը, հայ հեթանոս հաւատացեալներուն մօտ, գեղեցիկ դպրութեանց արուեստ մը ստեղծելու էր, որ ժողովրդական բանահիւսութեան միջոցով կը շարունակուէր սերունդէ սերունդ, մինչեւ մեր առաջին մատենագիրները, որոնց համար այդ բանահիւսութիւնները որպէս ատաղձ ծառայեցին:

Նախապէս մեր յիշած քաջերու եւ դիւցազուններու հետ միասին՝ հայերը նաև կը պաշտէին հոսող ջուրերու, որոտման եւ Սօսեաց անտառներու ծառերու տերեւներուն սօսափիւնը, որոնք իրենց բնութեանապաշտութեան եւ նախնեաց պաշտամունքի արտայայտութիւններ էին: Սօսափիւնը կը նկատուէր ոգիներու միջին խօսակցութիւն, քանի որ հայեր այդ ձայներու մէջ կը լսէին նաև իրենց նախնեաց ձայները¹¹:

Հին հայերը ունէին նաև հարազատօրէն ազգային շատուածներ, որոնցմէ զլիսաւորն էր Արամազդը, որ յետագային նոյնացուցին յունական Դիոս-Չեւսի հետ: Արամազդին կը համապատասխանէ իրանական Ահուրամազդան, Հռովմէական Jupiter, Արամազդի զաւակները կը նկատուէին պողաբերութեան զիցուհի Անահիտը, տնավարութեան զիցուհի՝ Նանէն եւ Արեւի ու կրակի շատուած՝ Միհրը: Արամազդի

10. Հմմտ. ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ Հ., Ոսկերչական իրեղէններ եւ ամոնց գործածութիւնը Հայաստանի մէջ նախաքրիստոնէական շրջանին, «Բազմալէզ», 1982, թիւ 1-2, էջ 11-16:

11. Հմմտ. ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Հիմ հաւատք..., նշ. աշխ., էջ 67-79:

սօնը կը կատարուէր Ամանորին, Նաւասարդեան խանդավառ տօնախմբութիւններու ընթացքին: Աստիճանաբար՝ Հայերը Արամազդին կը վերագրեն «արարիչ երկրի եւ երկնի, եւ հայր Դիցն ամենայնի, Արիմ Արամազդ» եւ այլ պատուանուններ¹²:

Կային մէկէ աւելի մեհեաններ՝ ձօնուած Արամազդի անուն:

Անահիտ զիցուհին Հայոց ամենասիրելի եւ ամենասեփական աստուածուհին էր: Անահիտին Համապատասխան կը նկատուէր յունական Արտեմիսը եւ Հռոմէական Diana-ն: Համաձայն Ագաթանգեղոսի, Հայոց Տրդատ Գ. Թագաւորը, նախ քան քրիստոնէութիւնը ընդունիլը, Լուսաւորչին հետեւեալ ձևով կ'արտայայտուի Անահիտի մասին՝ «Անաիտայ տիկնոջ, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ... որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան եւ ծնունդ է Մեծին Արիմ Արամազդայ»¹³: Փոքր Ասիոյ, Պոնտոսի եւ Գերմանիկի (կամ Մարաշի) մէջ հռչակեալ էին Անահիտի մեծահանգէս տօնախմբութիւնները: Անահիտայ տօնախմբութիւնները կը կատարուէին Օգոստոսի 15ին (Նաւասարդ ամիս): Ստրաբոնի Անահիտի տօնախմբութեանց ընթացքին վերագրած բարոյական անկարգութիւնները՝ Ալիշան կ'ենթադրէ որ Անահիտի բեղմնաւորութեան զիցուհի Համարուելուն հետեւանքն էր: Կրնամ նաեւ ենթադրել որ տուեալ սանձարձակութիւնները՝ յունական կուսքերու հետ եկած քրտմերու կողմէ բերուած եկուոր բարքերու արդիւնքն ըլլան¹⁴, որոնք Ք.Ա. երկրորդ դարուն ապականած էին բարքերը Յունաստանի եւ Հռոմի մէջ եւ որոնց մասին յստախօսէն կ'անդրադառնայ Տ. Լիվիոս: Հաւանական էր որ Հայ զանգուածները սիրաշահելու Համար, յոյն քրտմերը, որպէս եկուոր տարրեր, շատ մը բարոյական զիջումներ կատարած ըլլան:

Հայոց զիցարանի երրորդ զիցուհին էր Աստղիկ, շատ մեծարեալ եւ սիրուած բովանդակ ազգին կողմէ, Հայոց զիցուհիներու ամէնէն ազգայինը: Աւանդութիւնը Աստղիկին կը Համարի սեփական Հայ անուամբ եւ ո՛չ նման օտարներու: Աստղիկի մեհեանը կը զտնուէր Տարօնի կողմերը, Աստղարեւոյ կոչուած վայրին մէջ եւ ժողովուրդը կը Հաւատար որ Աստղիկ ինքն անձամբ շինել տուած ըլլայ մեհեանը: Այս տեղը, յետագային, Մոկաց բերդ կոչուեցաւ, Մուշի արեւելեան կողմը: Արեւմտեան կողմն ալ կայ ուրիշ Աստղարեւոյ մը, Հաշտենից գաւառին մօտ: Արտաշէս Բ. Վանի կողմերը իրեն զրօսարաններ շինելով, Արտամետի քովերը կանգնեց Աստղիկի տաճար:

Օգոստոս ամսուան սկիզբը, կը տօնուէր Աստղիկի տօնը, Աստղիկ Հայոց զիցարանի սիրոյ եւ գեղեցկութեան շատուածուհին էր¹⁵:

12. ԱԼԻՇԱՆ, նոյն, էջ 267-279:

13. ԱԼԻՇԱՆ, նոյն, էջ 280:

14. ԱԼԻՇԱՆ, նոյն, էջ 298-300:

15. ԱԼԻՇԱՆ, նոյն, էջ 300-304:

Միհր կամ Միթրա կը համարուէր հուրի եւ արեգակի շատուած, իսկ յոյներ զայն կը կոչէին Հեփեստոս: Կը պաշտուէր արեւելքէն արեւմուտք, հասնելով մինչեւ Իսթանպուլ ուր կը կոչուէր Մաէդր-աս, որպէս իրենց զերագոյն շատուածը:

Մեծն Տիգրանի դրամներուն խոյրին վրայ կայ կլոր ճառագայթածն մը, վարդեականման, որ թէեւ շատեր որպէս աստղ կը մեկնաբանեն, սակայն հայոց պաշտած Արեւ աստուածը կը խորհրդանշէ: Ասիկա Միհր աստուծոյ զանազան մեկնաբանութիւններէն մէկը պէտք է նկատել: Միհրի տօնն էր Մարտի կէսին: Լատինները զայն Վուլկան (Vulcain) կը կոչէին: Եւ կուրքը կը գտնուէր ի Բագատիճ, ի Դերջան գաւառի, որ սահմանակից էր Եկեղեցաց եւ Դարանաղեաց գաւառներուն: Եւ Սուրբ Գրիգոր «Եկաւ հասաւ Արամագղի որդի կոչուած Միիքի մեհեանը, այն գիւղում, որ Բագայաթին եւ կոչում պարբեւներէն եւ զայն ի հիմանց քրելով քանդեցին, կուտակուած գանձերը աւարի մատնեցին ու աղքատներին բաժանեցին եւ այդ տեղերը եկեղեցուն նուիրեցին...»¹⁶:

Միհրը հայկական հեթանոսական ամիսներու Տրդ օրուան անունն էր, որ կը կապուէր Միհր շատուածի անունն հետ: Կը նկատուէր կենսատու լոյսի, մաքրութեան եւ ճշմարտութեան շատուած: Իսկ աւելի ուշ՝ Արեգակի շատուածը, հին արիական ժողովուրդներու կրօններուն մէջ¹⁷:

Տիր անունով շատուածը շատ քիչ յիշուած է պատմութեան մէջ: Ան կը համապատասխանէ Յունաց Հերմէս եւ Ապոլոն շատուածներուն, Կելտերու եւ Սքանտինաւիացիներու մօտ Տիր (Tyr) կամ Տիր, եւ կը նկատուի պատերազմի ոգի: Ամիսներու ԺԳ. օրը, իր տօնելով միասին, «Տիրական» կը կոչուէր եւ շատ մը արական անուններ՝ Տիրան, Տիրոց, Տրդատ, Տիրատուր եւ այլն՝ կը սերին Տիր անունէն: Ազգաթանգեղոս Տիրի համար կ'ըսէ. «Երազացոյց երազ - բնդիան պաշտօն Տիր դից»: Այս պատճառով Տիրի մեհնատեղին կոչուեցաւ Երազմոյն, եւ որովհետեւ մայրաքաղաքին զրան քով էր՝ մեհնաներու կործանման ընթացքին քանդուեցաւ Լուսաուրչի նախաձեռնութեամբ: «Դիմեալ ի դուռն մեհնիմ եւ ամեմայն շինուածք մեհնիմ ի հիմանց դղրդեալ տապալեցան...»: Անիկա, հին հայկական դիցաբանութեան մէջ, նկատուած է դպրութեան, պերճախօսութեան, գիտութիւններու եւ արուեստներու աստուածը¹⁸:

Անհաւանական չէ նաեւ Տերնտասը, զոր «Տեառնընդառաջի» տեղ կը գործածէ մեր ժողովուրդը, Տիր աստուծոյ նուիրուածներէն մէկը

16. ԱԳԱՔԱՆԳԵՂՈՍ, նշ. աշխ., էջ 445, հատուած 790:

17. Հմմտ. Հայկական համալիրտրամ, հատոր Է. (Միհր անունը), Երեւան, 1981, էջ 550:

18. Հմմտ. ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., նշ. աշխ., էջ 280-292:

նկատուի, որուն հետքերը պահուած են Տեառնընդառաջի առթիւ կրակներ վառելու՝ անոնց շուրջը հանդիսաւոր կայթումներով զուարճանալու եւ յետոյ մաս մը այդ կրակէն տուն տանելու սովորութեան մէջ:

Բազմաթիւ են հեթանոսական այն սովորութիւնները, որոնք տօնակատարութեանց ընթացքին կը շարունակուին քրիստոնէական տօներու վերանուանումով: Հայ ժողովուրդի յիշողութիւնը միշտ թարմ կը պահէ անցեալի աւանդութիւնները:

Վահագն զուտ հայկական դիցարանութեան ծնունդ է, թէև ունի իրեն զուգակից Հերակլէսը: Պատմութիւնը զայն կ'ընդունի որպէս իրական անձ եւ զիւցաղանց մէջ դասելի, սակայն անոր պաշտօնը եւ մեհեանները զայն հաւասարեցուցած են շատուածներու: Ան հայոց եօթ գլխաւոր շատուածներէն եւ մեհեաններէն մին է:

Վահագն, բոտ աւանդական պատմութեան, որդին կամ մանաւանդ թուն է Երուանդեան Տիգրան Հայկազնի, անոր հետ պատերազմած է յաղթած Մարաց հռչակաւոր Աթահակ թագաւորին:

Նոյնիսկ քրիստոնէութեան դարձէն յետոյ, հայ ժողովուրդը երկար ժամանակ կը շարունակէր երգել Վահագնի ձօնուած երգեր: Վահագնը՝ պատերազմի, քաջութեան եւ յաղթանակի գերազոյն շատուածըն էր հին հայկական դիցարանութեան մէջ: Վահագնի ձօնուած դիցարանական երգի մէջ՝ ան ներկայացուած է չորս տարրերու, երկընքի (օդ), երկրի (հող), ծիրանի ծովի (ջուր) եւ շրկակարմիր եղեգնի (հուր) վարսերով, բոցակէզ մօրուքով եւ արեգակնային աչքերով:

Մ. Խորենացին կը վկայէ որ տակաւին իր ժամանակներուն ժողովուրդին մէջ կը պահպանուէր Վահագնի զիւցազնեղութիւնը: Հայ դուսանները փանդիւններու նուազակցութեամբ կ'երգէին Վահագնի դիցարանական ձօնը: Հայոց տոմարի մէջ՝ ամսուան 27րդ օրը նուիրուած էր Վահագնի: Վահագնի գլխաւոր տաճարը կը գտնուէր Աշտիշատի մէջ¹⁹:

Կային նաեւ Դիք Վանաթրի եւ Ամանորի, սակայն անոնք մեր ծրագրէն դուրս են: Անոնց տօնակատարութիւնները կը կատարուէին հայկական հին՝ հիթանոսական Նոր տարուան սկիզբը՝ Նաւասարդ ամսուան առաջին օրերուն:

Ներկայացուիւն

Ինչպէս կ'երևի հայ մատենագրական նկարագրութիւններէն, հեթանոսական մեհեաններու գործընթացը սկսած է Եփրատ գետի մօտ,

19. Հմմտ. ԱԼԽԱՆ, նշ. աշխ., Վահագնի նուիրուած երկար բաժինը:

Տարօն դաւառէն՝ մուտք գործելով Արեւմուտքէն եւ աստիճանաբար հասած է Արեւելեան դաւառները: Առաջին չորս մեհեանները, որ քանդուեցան Գր. Լուսաւորչի նախաձեռնութեամբ, տեղի ունեցան հետեւեալ հերթականութեամբ՝ Թորթանի մեհեանն էր Ասորական Բարշամինա կուռքով, երկրորդը՝ մեհեանն էր Անիի Զեւս - Արամազդի, երրորդը՝ Նրեզ աւանի Արտեմիդ - Անահիտի մեհեանը, իսկ չորրորդը՝ Թիլ աւանի Աթենաս - Նանէի մեհեանը, եւ այսպէս շարունակաբար: Առաջին երկուքը, ինչպէս տեսանք, Բարշամինայի եւ Զեւս-Արամազդի եւ երրորդն ու չորրորդը՝ Անահիտ-Արտեմիդի եւ Աթենաս-Նանէի: Այստեղ ակնհայտ է Լուսաւորչի ձգտումը նախ քանդելու Յունական շատուածներու ձօնուած մեհեանները եւ կուռքերը, թէեւ անոնց անուններուն միացած էին նաեւ երեք հայ շատուածներու անուններ: Բացայայտ է որ Գր. Լուսաւորչի կրօնական քննադատութեան հետ, ունէր նաեւ քաղաքական հասունութիւն: Ան նախ կը հարուածէ օտար շատուածներ, որոնք անշուշտ հայ ժողովուրդի համար հայոց աւանդական շատուածներէն նուազ սիրելի էին: Այս երեւոյթը թերեւս ժողովուրդի մօտ այնքան մեծ համակրանքի չարժանացաւ, թայց եւ այնպէս՝ ստեղծեց հոգեկիճակ մը, որ հայութեան զօնէ որոշ մասին հանդուրժեցուց իր սեփական շատուածներու կործանման ժամանակ:

Եթէ Գր. Լուսաւորչի միայն հեթանոսական մեհեանները ուզէր քանդել, ան հայկական բանակը նախ կ'առաջնորդէր Վաղարշապատ մայրաքաղաքի մօտակայքը, դէպի Արտաշատի եւ Աստղաբերդի մեհեանները, ուր շատ դժուար պիտի ըլլար քանդել ազգային, աւանդական եւ ժողովուրդի սէրն ու համակրանքը վայելող մեհեաններու քանդումը եւ շատ հաւանաբար պիտի հանդիպէին շատ աւելի մեծ դիմադրութեան:

Նկատի պէտք է ունենալ որ սոյն կործանման գործընթացը, որ թերեւս անհրաժեշտութիւն մը կը նկատուէր քրիստոնէական կրօնի հաստատման համար, մեծ վնաս հասցուցած պէտք էր ըլլալ գոյութիւն ունեցող ճարտարապետական յուշարձաններուն, որոնք բոլորը չէին անշուշտ եւ յունական ճարտարապետութեան ազդեցութեամբ կառուցուելիք էին:

Եթէ տուեալ ժամանակաշրջանէն մնացած է միայն Գառնիի հեթանոսական տաճարը, որ Հելլենիստական արուեստի մնացորդ մըն է, մեզի ոչինչ հասած է այն մեհեաններէն, որոնք հաւանաբար զալիք հայկական ճարտարապետութեան սաղմերը կը կրէին եւ մեզի մնացած է «Իրաւունք»ը եզրակացութիւններ ընելու բնիկ հայկական ճարտարապետութեան մասին, մանաւանդ յետագայ քրիստոնէական եկեղեցիներու ճարտարապետութեան: Այդ քանդումներուն պատճառով անհետ կորսուած է այն օգակը, որ մեզ պիտի կապէր հայկական ժողովրդական հեթանոս ճարտարապետութենէն դէպի Դ-Յ դարերու Հայկ. եկեղեցաշինութեան առաջին փորձերը:

Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին ներքևի ատրուշանին վրայ անշուշտ կար նաև մեհեան մը, հաւանաբար ոչ-յունական ճարտարապետական ոճով: Թերեւս այդ մեհեանը կառուցուած էր հայ ժողովրդական ճարտարապետութեան սկզբունքերով եւ անոր գոյութիւնը մեզ պիտի առաջնորդէր տարրեր ձեւով մտածելու հայկական ճարտարապետութեան մասին: Հաւանական է նաև որ հայկական քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը ա՛յլ ընթացքով զարգանար, եթէ մեր առաջին եկեղեցաշէն ճարտարապետները իրենց տրամադրութեան տակ ունենային գոնէ քանի մը հեթանոսական մեհեաններու մնացորդներէն:

Անշուշտ, բոլոր մեհեաններն ալ քարաշէն էին, նկատի ունենալով որ այնտեղ ատրուշաններ կը վառէին: Հայաստան քարաշատ երկիր մըն էր, ուր ալյազան եւ րազմատեսակ գունաւոր շինարարական քարեր կային: Սակայն ի՞նչ նիւթերէ պատրաստուած եւ ձուլուած էին այն կուռքերը, որոնց պահպանութեան համար կառուցուած էին անոնք:

Նկատի ունենալով որ հելլենիստական կուռքերու արձանները ներածուած կամ յափշտակուած էին յունական քաղաքակրթութեան ենթակայ երկիրներէ, ուր գոյութիւն ունէր բարձրորակ ձուլածոյ նիւթերով՝ անագապղինձ (bronze), արծաթ եւ ա՛յլ նիւթերով պատրաստուած քանդակագործութիւն, որ տեղափոխելի էր շատ աւելի դիւրութեամբ եւ անվնաս կերպով քան քարի վրայ քանդակուածները, կրնանք վստահօրէն պատկերացնել որ անոնք անագապղինձէ ձուլուած էին: Իսկ ոսկեայ քանդակներու մասին եղած ակնարկութիւնները անհաւատալի են, որովհետեւ տուեալ ժամանակաշրջանին ոսկիի արտահանումը երկրի ընդերքէն շատ աւելի դժուար էր քան մեր ժամանակներու կատարելագործութիւնները, ուր պետութիւններ իրենց պահեստներուն մէջ ունին մեծաքանակ ձուլ ոսկի՝ իրենց դրամանիշներու երաշխաւորման համար:

Այդ ժամանակաշրջանի հարստութիւնները կը չափուէին արծաթով, որուն արտահանումը շատ աւելի դիւրին էր: Որպէս համոզիչ փաստ՝ կրնանք վկայաբերել Մեծն Տիգրան Բ-ի եւ Հռոմայեցի զօրավար՝ Պոմպէոսի միջեւ կատարուած բանակցութիւնները, որոնց ընթացքին Պոմպէոս միայն արծաթ կը պահանջէ որպէս հատուցում, իսկ ոսկիի մասին ոչ մէկ խօսք կայ: Ուրեմն, կրնանք եզրակացնել որ ոսկին կը գործածուէր աւելի խնայողութեամբ եւ միայն փոքր ոսկերչական զարդերու, կուռքերու քանդակներուն երեսպատման եւ շատ քիչ անգամ նաև դրամներու հատման համար: Այս առթիւ կ'արժէ քանդակներու երեսպատման մասին տուեալ ժամանակաշրջանի մեթոտի մասին ալ երկու խօսք ըսել:

Նախ որոշ քանակութեամբ մաքուր ոսկին արքայաջուրի մէջ կը լուծէին (eau régale), յետոյ ամանի տակ մնացած մաքուր ոսկիի շատ նուրբ փոշին սնդիկի հետ խառնելով կը պատէին քանդակի մակերեսը

և կրակի միջոցով սնդիկը անհետացնելէ յետոյ՝ ոսկիի թանձր կամ բարակ շերտը կը մնար քանդակին վրայ անդօրէն փակած եւ այսպէս երեսպատուած քանդակը կամ արծաթեայ իրը կը պահպանուէր եւ չէր ժանգոտեր։ Ասոր լաւագոյն նմոշը Երիզայի մէջ գտնուած ոսկեպատ անսպասելիինձէ ձուլուած Անահիտի դիմաքանդակն է, որ ոսկեպատ է եւ այժմ կը պահուի բրիտանական թանգարանի մէջ եւ յաճախ սխալմամբ որպէս ոսկի կը նկարագրուի։ Ամբողջական ոսկէ արձանիկները զըտնուած են այլուր, սակայն շատ բարակ ոսկէ թերթերու վրայ դրուագուած։ Չորս նոյնօրինակ դիմաքանդակներ, գտնուած Արմաւիրի մէջ, կլոր մետալիոնաձեւ շրջանակով, այժմ կը պահուին Երեւանի Պատմութեան թանգարանին մէջ։

Նախ քան հելլենական կուռքերու ներթափանցումը Հայոց հեթանոսական Պանթէոնէն ներս, Հայերը ունէին Վահագնի, Անահիտի, Աստղիկի, Արամազդի եւ այլ պաշտամունքներ։ Սակայն, պէտք է ենթադրել որ մեր նախնիքները, հաւանաբար չարունակելով դիւցազուններու եւ քաջերու պաշտամունքներու ներկայութիւնը, կը զգային բնութեան՝ օդի, ջրի, արեւի եւ սօսիներու անտառներուն սօսափունին մէջ, հաւանաբար դեռ մեհաններ չունէին, այլ բազիններու կրակով կը բաւարարէին իրենց հոգեկան պահանջները։ Անոնք, շատ հաւանաբար, շատ քիչ քարէ կուռքեր քանդակեցին շատ նախնական ձեւերով ու միջոցներով եւ այն ալ Հայաստանի փխրուն տուֆ քարերու վրայ, չարունակելով քաջերու եւ դիւցազուններու պաշտամունքային աւանդութիւնները։ Քարը՝ հայուն համար՝ է՛ր եւ մնաց այն նիւթը, որուն վրայ դրոշմեց իր ճաշակը, հանճարը եւ ինչո՞ւ չէ նաեւ նկարագիրը։ Քարաշատ Հայաստանը կոփեց հայուն հաւատքի կայունութիւնը, բնաւորութիւնը եւ կամքը։ Ան մետաղը նկատեց զուտ զարդարանքի պատրաստման նիւթ եւ քարին մէջ էր որ դրոշմեց իր երազները եւ ստեղծագործական իղձերը։

ՀԱՅԿ ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

Résumé

LES PLUS FAMEUX TEMPLES PAIENS D'ARMÉNIE

HAIG TER-GHEVONDIAN

L'auteur de cet article examine en bref mais avec attention les huit temples qui nous sont connus de l'époque païenne d'Arménie, dès leur fondation jusqu'à leur destruction, par l'introduction officielle de la religion chrétienne dans le Royaume d'Arménie au IVe siècle.

Selon l'Auteur, il est encore impossible d'énumérer le nombre exact de temples païens détruits en Arménie, se basant seulement sur les données historiques.

Une des suggestions proposées par l'auteur est d'étudier sous tous les angles possibles ce problème qui a été déjà pris en considération par des auteurs de valeur comme Alishan, Carrière et d'autres, mais il y a encore beaucoup à faire, se basant surtout sur les fouilles historiques et architecturales et étudiant en même temps la mythologie et les sources historiques au sujet des rites arméniens.

